

Jerzy Pikulik

Oficjum o Bożym Ciele w świetle historyczno-krytycznym

Collectanea Theologica 44/3, 27-40

1974

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY PIKULIK, WARSZAWA

OFICJUM O BOŻYM CIELE W ŚWIEŁLE HISTORYCZNO-KRYTYCZNYM

Wprowadzenie Bożego Ciała do ogólnokościelnego kalendarza liturgicznego było procesem długim i dosyć skomplikowanym. Wpłynęła na to postawa teologiczna niektórych zakonów, przede wszystkim benedyktynów, dla których sens i wartość Eucharystii realizowała każda Msza św. i z tej racji nie widziały potrzeby ustanawiania odrębnej uroczystości.*

Myśl o święcie Bożego Ciała zrodziła się ok. 1232 r. w klasztorze żeńskim Mont Cornillon w Liège, jako wyraz współczesnej, indywidualistycznej pobożności, znajdującej odzwierciedlenie w lapidarnym sformułowaniu historyków liturgii — „pragnienie oglądania hostii”. Na prośbę przełożonej domu, św. Julianny, biskup Robert z Torote wprowadził latem 1246 r. uroczystość Bożego Ciała na terenie diecezji Liège. Zwolennikiem idei nowego święta okazał się także legat apostolski Hugues z St. Cher, który 29. XII. 1252 r. rozciągnął uroczystość na teren swej legatury, obejmującej głównie ziemie zachodniogermańskie. W dniu 30. XI. 1254 r. postanowienie afirmuje jego następca Piotr Capocci. Wszystkie dekryty posiadały jednak znaczenie wyłącznie lokalne. Sytuacja zmieniła się z chwilą wyboru Jakuba z Troyes na papieża. W 1261 r. rozpoczyna urzędowanie jako Urban IV, a w trzy lata później, 11. VIII. 1264 r., wydaje bullę *Transiturus*, którą rozciągnął uroczystość Bożego Ciała na cały Kościół. Ideę święta poznał w Liège, gdzie w latach 1242—1249 pełnił funkcję archidiakona. Realizacja postanowienia bulli uległa jednak zahamowaniu wskutek przedwczesnej śmierci papieża. W samym Rzymie święto zostało szybko zapomniane. Obchodzono je natomiast nieprzerwanie w zachodnich Niemczech, przede wszystkim w diecezji kolońskiej. Do bulli *Transiturus* powrócił dopiero sobór w Vienne, prawdopodobnie pod wpływem cysterskich klasztorów południowofrancuskich. Papież Klemens V reaktywuje w latach 1311—1312 postanowienie Urbana IV, a Jan XXII ogłasza nową konstytucję w 1317 r. w Klementynach¹. Ostatnia data jest mo-

* Artykuł dotyczy oficjum o Bożym Ciele, jakie było używane przed konstytucją apostolską *Laudis canticum* z dn. 1. XI. 1970.

¹ Zarządzenia dotyczące uroczystości Bożego Ciała zebrał i wydał P. Browe, *Textus antiqui de festo Corporis Christi*, Münster 1934, fasc. IV.

mentem przełomowym wprowadzenia Bożego Ciała do powszechnej praktyki liturgicznej. W Polsce święto zostało przyjęte w 1320 r. na synodzie krakowskim.

Dzień obchodzenia uroczystości różnił się początkowo od praktyki dzisiejszej. Ze względu na uroczysty charakter oktawy Trójcy Św., która, według niesłusznej zresztą opinii ówczesnych rubrycystów, wykluczała wszelką okurencję liturgiczną², diecezja w Liège święciła Boże Ciało w trzeci czwartek po Zesłaniu Ducha Św. Zmianę terminu wprowadził w 1288 r. biskup Jan z Flandrii. Ordynariusz Liège postanowił, aby Boże Ciało święcono w czwartek podczas oktawy Trójcy Św.³. Nie jest jednak wykluczone, że zmiana terminu dokonana się w innych ośrodkach już wcześniej. Wspomniany wyżej dekret Piotra Capocci z 1254 r. wzmiankuje, że dnim święcenia Eucharystii jest pierwszy czwartek po uroczystości Trójcy Św. Pewną trudność stanowi jednak określenie *post festum Trinitatis*, które można również interpretować jako *post octavas Trinitatis*, gdyż cała oktawa posiadała charakter świąteczny. Większość historyków liturgii przyjmuje opinię, że obchodzenie Bożego Ciała w czasie oktawy Trójcy Św. przyjęło się powszechnie dopiero po soborze w Vienne. W tym również okresie uroczystość Bożego Ciała święci się już przez całą oktawę, co przedtem praktykowano raczej sporadycznie i *ad libitum*.

Zagadnienie autorstwa oficjum

W związku z rozwojem święta kształtuje się stopniowo oficjum brewiarzowe i mszalne, które przyjmuje się powszechnie w całym Kościele i którego autorstwo tradycja przypisze św. Tomaszowi z Akwinu. W XVI w. rozpowszechniła się nadto barwna legenda, stworzona najprawdopodobniej przez anonimowego autora książeczki pt. *Den Vijngaert van Sinte Franciscus*⁴, która informuje czytelnika, że teksty oficjum były wynikiem konkursu literackiego. Na prośbę Urbana IV przygotował je Akwinata i św. Bonawentura. Czytanie przed papieżem rozpoczął Doktor Anielski. Drugi, w miarę zapoznawania się z ich treścią i formą niszczył stopniowo folie z przygotowanymi przez siebie tekstami, uznając tym samym wyższość oficjum Tomaszowego. Podstawowym jednak problemem, na który chcemy odpowiedzieć w niniejszym artykule jest wskazanie i ocena źródła, z którego wyrosło i na którym opierało się aż do połowy XX w. przekonanie o udziale św. Tomasza w powstawaniu obowiązującego w zasadzie do dzisiaj oficjum na dzień liturgiczny Bożego Ciała.

² G. Monchamp, *La Fête-Dieu à Liège en 1251*, t. 1, Leodium 1902, 3—6.

³ P. Lefèvre, *Un problème de chronologie liégeoise au XIII s. La date primitive de la Fête-Dieu*, *Revue d'histoire ecclésiastique* 42 (1947) 419.

⁴ Wyd. w Anvers 1581 r.

Św. Tomasz autorem oficjum

Opinia o autorstwie Akwinaty zrodziła się dosyć nieoczekiwanie w kręgach zakonu kaznodziejskiego. Nieznana jest ona jeszcze kapitułom generalnym w Lyonie (1318 r.), Rouen (1320 r.) i Florencji (1321 r.). W programie obrad figurowało m. in. zagadnienie wprowadzenia uroczystości Bożego Ciała do zakonnej praktyki liturgicznej i związanej z tym kwestii wyboru oficjum. Postanowienia kapituł uzależniały jednak wybór tekstów od decyzji przełożonego generalnego, który dopuszczał możliwość korzystania, przynajmniej tymczasowego, z jednego, istniejącego już oficjum.

Sytuacja zmienia się nagle na kapitule generalnej w Barcelonie w 1323 r. W czasie obrad zapada decyzja, że cały zakon przyjmuje dla swego użytku oficjum rzymskie, ponieważ autorem jego jest św. Tomasz. Każda prowincja otrzymała tekst oficjum z następującą notą: *Cum ordo noster debeat se Sanctae Romanae Ecclesiae, in quantum est possibile, in divino officio conformare, et in eo praecipue, quod per nostrum ordinem de mandato apostolico est confectum, volumus quod officium de Corpore Christi per venerabilem fratrem Thomam de Aquino, ut asseritur, per totum ordinem fiat v^a feria post festum Trinitatis usque ad octavas inclusive*⁵. Postanowienie kapituły generalnej w Barcelonie jest więc punktem wyjścia dla rozpowszechniającego się nieco później w całej Europie przekonania, że św. Tomasz jest autorem stosowanego w liturgii rzymskiej oficjum. Na uwagę zasługuje jednak ostrożne sformułowanie cytowanej wyżej noty. Chodzi o słowa *ut asseritur*, które wyrażają raczej opinię lub panujące przekonanie, aniżeli pewność.

Wydaje się, że oświadczenie kapituły generalnej w Barcelonie pozostawało w związku z informacją, jaką przekazał dominikanin Tolomeusz z Lucca w swej *Historia ecclesiastica nova*⁶. Dzieło pisane, w latach 1312—17, jest polityczną i religijną historią papieżstwa, kończącą się omówieniem pontyfikatu Bonifacego VIII (1294—1303). Dedykowane zostało Wilhelmowi Piotrowi de Godin, dominikaninowi i kardynałowi. W rozdziale XV Tolomeusz notuje, że św. Tomasz z Akwinu skomponował oficjum na uroczystość Bożego Ciała tak brewiarzowe jak również mszalne, wszystkie teksty, które z racji święta śpiewa się: *Isto autem tempore ... officium etiam de Corpore Christi fecit eo mandato Urbani, quod est secundum quod fecit ad petitionem Urbani. Hoc antequam fecit completum, et quantum ad lectiones, et quantum ad totum officium, tan diurnum quam nocturnum, quam etiam ad missam et quidquid illa die cantatur*⁷. Informacja Tolomeusza posiada duży walor naukowy. Autor był uczniem a jednocześnie spowiednikiem św. Tomasza. Z tych racji mógł lepiej orientować się również w zagadnieniu udziału Akwinaty w przygotowaniu omawianego oficjum. W latach 1309—18, a więc w okresie wprowadzenia uroczys

⁵ C. Lambot, *L'Office de la Fête-Dieu. Aperçus nouveaux sur ses origines*, *Revue Bénédictine* 54(1942) 63.

⁶ *Historia ecclesiastica*, w: *Scriptores Rerum Italicarum*, wyd. L. A. Muratori, t. X Roma 1727, kol. 1151—1173.

⁷ *Tamże*, kol. 1153 n. Zob. również *Bibl. Nat. Paryż lat. ms. 5126*.

tości Bożego Ciała do powszechnej praktyki kościelnej, przebywał nadto na dworze papieskim w Avinionie, gdzie z bliska mógł obserwować i przeżywać dyskutowane wówczas problemy.

Informację Tolomeusza, jak również decyzję kapituły w Barcelonie przejęli dwaj biografowie Doktora Anielskiego — Wilhelm de Tocco (ok. 1324 r.) i Bernard Guido (ok. 1324 r.)⁸.

Tradycja o Tomaszowym autorstwie oficjum na uroczystość Bożego Ciała zrodziła się więc na kapitule generalnej w Barcelonie w 1323 r. Prawdopodobnym jest, że oświadczenie zakonu posiada swoje źródło w *Historia ecclesiastica nova* Tolomeusza z Lucca, ukończonej w 1317 r.

Spojrzenie krytyczne na wartość tradycji

Szczegółowe zapoznanie się z całym szeregiem, istotnych dla rozważanego tutaj zagadnienia źródeł skłania jednak do krytycznego spojrzenia na prawdziwość tak bardzo żywej przez wieki tradycji.

Dokumenty te podzielić można na dwie grupy: Nieliturgiczne oraz związane z liturgią. Znaczenie pierwszych polega na przemilczaniu udziału św. Tomasza w sporządzeniu oficjum, drugie natomiast wskazują drogę, na której zostało ono uformowane. Badanie źródeł liturgicznych było konieczne i z tego względu, że zasłużony skądinąd dla kultury mediewistycznej Cl. Blume oświadczył, że autorzy *Analecta hymnica medii aevi* nie znaleźli tzw. oficjum Tomaszowego przed 1313 r., co w świetle tradycji, jaką reprezentował, było trudne do przyjęcia⁹. Przejdźmy kolejno do obu grup dokumentów.

a. Źródła Nieliturgiczne

Zastanawia najpierw fakt, że najstarsza biografia św. Tomasza, napisana w latach 1318—22 przez Piotra Calo, nie wspomina o udziale Doktora Anielskiego w powstawaniu tekstów liturgicznych na uroczystość przyjętego już w tym czasie w całym Kościele Bożego Ciała¹⁰. Milczą o tym również akta procesu kanonizacyjnego w Neapolu (1319 r.)¹¹ i w Fossa Nuova (1321 r.)¹². O jego autorstwie brak wzmianki w katalogu dzieł Doktora Anielskiego, przygotowanym przez Bartłomieja z Capua, który poznał i zbliżył się do św. Tomasza w czasie jego ostatniego pobytu w Neapolu w latach 1272—74¹³. Analogiczne było stanowisko wspomnianych już wyżej dominikańskich ka-

⁸ W. de Tocco, *Vita*, w: *Fontes vitae s. Thomae Aquinatis*, wyd. D. Pruemmer, Toulouse 1912—1928, 65—160; B. Guido; *Vita*, w: *tamże*, 168—259, 263.

⁹ Cl. Blume, *Thomas von Aquin und das Fronleichnamsoffizium, insbesondere der Hymnus Verbum supernum*, Theologie und Glaube 1911, 361.

¹⁰ P. Calo, *Vita s. Thomae Aquinatis*, w: *Fontes vitae s. Thomae Aquinatis*, wyd. D. Pruemmer, Toulouse 1912—1928, 17—55.

¹¹ Bibl. Nat. Paryż lat. ms. 3112. Zob. H. Laurent, *Fontes vitae s. Thomae Aquinatis*, Foulouise 1934—37, 265—407.

¹² Bibl. Nat. Paryż lat. ms. 3113. Zob. H. Laurent, *dz. cyt.*, 409—510.

¹³ P. Mandonnet, *Des écrits authentiques de saint Thomas d'Aquin*, Fribourg-en-Suisse 1910, 29—31.

pił generalnych w Lyonie, Rouen i Florencji. Pomimo informacji przekazanej w *Historia ecclesiastica nova* oraz oświadczenia kapituły generalnej w Barcelonie, oficjum o Najświętszym Sakramencie nie występuje jednak dalej w ukazujących się rejestrach dzieł św. Tomasza. Pierwszy raz pojawiło się ono dopiero w 1497 r. jako nr 57 w katalogu sporządzonym przez Antoniego Pizzmaniego. Z tego wydania, zniekształconego zresztą licznymi interpolacjami, oficjum przeszło do rzymskiego wydania *Opera Omnia* św. Tomasza, przygotowanego na polecenie Piusa V¹⁴.

b. Kodeksy liturgiczne

Drugą grupę dokumentów stanowią źródła liturgiczne. Rozważania nasze ogranicza się do tylko sześciu kodeksów z XIII w. Wydaje się, że będą one wystarczające dla formułowania końcowych wniosków.

1. Legendarz rzymski (Bibl. Nat. Paryż lat. ms. 755)

Rękopis został napisany w połowie XIII w. w Rzymie i stanowi świadectwo tamtejszej praktyki liturgicznej. Warto zaznaczyć, że na kartach 214—215 kopista zanotował *Vita s. Stanislai*, biskupa krakowskiego. Kodeks zawiera trzy oficja brewiarzowe o Najświętszym Sakramencie:

A. Oficjum stanowi dopis z ok. 1260 r. Składa się ono z trzech nokturnów, w których lekcje pierwszego są nam nieznane, drugi przejął tekst *Immensa divinae largitatis*, znany dzisiaj jako *Sermo sancti Thomae Aquinatis*, trzeci wreszcie znaną również dzisiaj homilię św. Augustyna — *Cum enim cibo et potu*¹⁵. Oficjum zawiera nadto responsoria, z których szereg występuje w dzisiejszej praktyce:

1. <i>Immolabit haedum</i>	jak dzisiaj
2. <i>Comedetis carnes</i>	„ „
3. <i>Respexit Elias</i>	„ „
4. <i>Panis, quem ego dabo</i>	dzisiaj brak
5. <i>Cenantibus illis</i>	dzisiaj R. 4
6. <i>Accepit Jesus calicem</i>	dzisiaj R. 5
7. <i>Qui manducat</i>	jak dzisiaj
8. <i>Misit me pater</i>	„ „
9. <i>Unus panis et unus corpus</i>	dzisiaj brak

B. Drugie oficjum jest także dopisem z drugiej połowy XIII w. Przeznaczone jest według rubryk na samą uroczystość Bożego Ciała, którą obchodzi się przez całą oktawę. Składa się z czterech nokturnów po trzy lekcje o następujących incypitach:

¹⁴ T. I—XVII, wyd. Piano. Roma 1569—70.

¹⁵ *Tractatus 26 in Joannem*.

1. *Dominus Jesus ad invisibilia*
2. *Considera utrum*
3. *Marath fluvius*
4. *Panis est in altari usitatus*
5. *Christus panis est*
6. *Iteratur quotidie haec oblatio*
Evangelia secundum s. Johannis 6.53—69
7. *Quomodo quidem detur* — Homilia św. Augustyna
8. *Sicut me misit* — dzisiaj czytanie 9
9. *Spiritus est qui vivificat*
10. *Utrum sub figura* — kontynuacja tekstu *Dominus Jesus ad invisibilia*
11. *Omnia quaecumque Dominus voluit*
12. *Qui scelerate vivunt in ecclesia*

Podkreślić trzeba, że układ oficjum nie jest monastyczny, gdyż w tym wypadku dzieliłoby się na trzy nokturny po cztery lekcje.

C. Dopisem z końca XIII w. jest wreszcie trzecie oficjum, posiadające dla naszych rozważań znaczenie istotne, gdyż jest ono tym, które przypisuje się św. Tomaszowi z Akwinu i które przetrwało do reformy Piusa V, przeprowadzonej decyzją bulli *Quoad a nobis* w 1568 r. Jego teksty przejęte zostały z oficjów A i B w sposób następujący:

pierwszy nokturn przejął legendę *Immensa* z nokturnu II oficjum A,
drugi nokturn przejął legendę *Dominus Jesus ad invisibilia*, jednak od słów *Huius sacramenti figura*, czyli pierwsze trzy lekcje oficjum B,
trzeci nokturn przejął teksty nokturnu trzeciego oficjum A. Oto incypity lekcji:

- Nokturn I — *Immensa divinae largitatis*
— *Manducatur utique*
— *Convenit itaque*
- Nokturn II — *Huius sacramenti figura*
— *Forte dicis*
— *Marath fluvius*
- Nokturn III — *Cum enim cibo et potu*
— *Denique iam exponit*
— *Sicut me misit*

Trudno określić dane chronologiczne oficjum A i B. Nie wiemy czy przedstawiona wyżej kolejność występowania oficjów w Legendarzu rzymskim jest adekwatna do czasu ich powstawania. Pewnym jest tylko, że najpóźniejsze jest oficjum C, gdyż korzystało z tekstów A i B. Rękopis rzymski przekazał nam więc trzy oficja, świadczące o różnej praktyce liturgicznej na terenie Wiecznego Miasta.

2. Cantatorium dominikańskie (Bibl. Royal Bruksela ms. 139)

Rękopis pochodzi z 1269 r. z klasztoru dominikańskiego w Marienthal. Zawiera dwa oficja o Najświętszym Sakramencie, będące dopisami — pierw-

sze z końca XIII w., drugie z początku XIV w. Oficjum pierwsze zawiera następujące responsoria:

1. <i>Immolabit haedum</i>	jak dzisiaj
2. <i>Comeditis carnes</i>	„ „
3. <i>Melchisedech vero rex</i> <i>Salem</i>	dzisiaj brak
4. <i>Cenantibus illis</i>	jak dzisiaj
5. <i>Qui manducat</i>	dzisiaj R. 7
6. <i>Acceptit Jesus calicem</i>	dzisiaj R. 5
7. <i>Calix benedictionis</i>	„ brak
8. <i>Ego sum panis vitae</i>	„ R. 6
9. <i>Unus panis et unum corpus</i>	„ brak
10. <i>Homo</i>	„ „

Z zestawienia wynika, że responsoria 1, 2 i 4 występują, jak dzisiaj, w tzw. oficjum Tomaszowym, a 5, 6 i 8 związane są z innymi lekcjami. Nadmienić również trzeba, że responsoria 3 i 7 stosowane były także w oficjum B, a 9 jest również 9 w A.

Drugie oficjum — *Gaude, felix parens ecclesia* — należy do rymowanych i stosowanych w liturgii dominikańskiej jeszcze w w. XV¹⁶.

Ważne jest dla analizowanego tutaj zagadnienia, że klasztor w Marienthal posługiwał się dwoma różnymi oficjami na uroczystość Bożego Ciała, z których pierwsze zbliżone było do tzw. Tomaszowego, drugie oparte na schemacie oficjum o św. Dominiku. Wydaje się, że pierwsze nie było uważane w klasztorze za dzieło św. Tomasza, gdyż ze względu na autorytet świętego nie zastąpionoby go drugim. Na uwagę zasługuje i to, że na kartach 162—3 zanotowano w 1269 r. graduał *Oculi omnium* i werset allelujacyjny *Caro mea* ze mszy *Cibavit*.

3. Brewiarz premonstratenński (Strahovska Knihovna ms. DE. I. 7)

Oficjum *Sapientia aedificavit sibi domum* występuje na kartach 437—443. Mimo bardzo podobnego do notacji całego rękopisu duktu pisarskiego zostało dorzucone przy końcu XIII w. Przekaz norbertański z czeskiego Strahova jest najstarszym kompletnym zapisem oficjum na Boże Ciało. Posiada nie tylko antyfony nieszporne, matutinum i laudes, lecz także oracje i hymny, występujące już w oficjum aktualnym. Hymn *Sacris sollempniis* śpiewano w matutinum, *Verbum supernum* w laudes, a *Pangue lingua* w nieszporchach. Dzieli się na cztery nokturny, a jego lekcje, oprócz 11, są identyczne z oficjum rzymskim B. Wspólne z *Cantatorium* z Marienthal są nadto trzy responsoria: 7 — tutaj 6, 8 — tutaj 7 oraz 3 — tutaj 10. Wspólnym wreszcie z rzymskim oficjum A jest responsorium *Immolabit haedum*, występujące tutaj jako 11. Incypity lekcji oraz responsoriów oficjum są następujące:

¹⁶ AH 5:5, s. 30—33.

- Nokturn I 1. *Dominus Jesus ad invisibilia*
R. *Cenantibus discipulis*
2. *Considera utrum*
R. *Accepto pane*
3. *Marath fluvius*
R. *Manducantibus discipulis*
- Nokturn II 1. *Panis est in altari usitatus*
R. *Dominus Jesus in qua nocte tradebatur*
2. *Christus panis est*
R. *Quicumque manducaverit panem*
3. *Iteratur quotidie*
R. *Calix benedictionis*
- Nokturn III *Evangelia secundum Johannem 6, 53—69*
1. *Quomodo quidem detur — Homilia sancti Augustini episcopi*
R. *Ego sum panis vitae*
2. *Sicut me misit*
R. *Amen amen dico vobis: nisi manducaveritis*
3. *Spiritus est qui vivificat*
R. *Sicut vivens misit me pater*
- Nokturn IV 1. *Utrum sub figura*
R. *Melchisedech vero rex Salem*
2. *Quotidie Eucharistiae communionem*
R. *Immolabit haedum*
3. *Qui scelerate vivunt*
R. *Cumque operuisset*

4. Brewiarz benedyktyński (Bibl. Munic. Troyes ms. 1474)

Rękopis powstał przy końcu XIII w. i należał do klasztoru w Montier-la-Celle. Zanotowano w nim dwa różne oficja na uroczystość Bożego Ciała. Pierwsze, występujące na kartach 434—438, zgadza się całkowicie z przekazem brewiarza strahovskiego. Obserwuje się jednak jedną zmianę — oficjum zostało adaptowane do zwyczajów monastycznych, a więc dzieli się na trzy nokturny, z których każdy posiada cztery lekcje. Na fol. 438v—444v znajduje się *alia historia novae solemnitatis sacramenti Corporis Christi*. Tekst drugiego oficjum jest identyczny z wersją C w legendarzu rzymskim ms. 755.

5. Oficjum cysterskie¹⁷

Cystersi należeli do pierwszych propagatorów idei św. Julianny. W pewnym sensie można ją uważać za członkinię zakonu. W klasztorach Val-Saint-Lambert i Salsinne znalazła schronienie w czasie swoich konfliktów z przeciwnikami święta. W Villers została natomiast pochowana między cysterskimi. Stąd również legat Hughes z St. Cher nadał 26. IV. 1252 r. specjalne odpusty

¹⁷ G. Morin, *L'Office Cistercien pour la Fête-Dieu comparé avec celui de saint Thomas d'Aquin*, *Revue Bénédictine*, 27(1910) 236—246.

dla tych, którzy sprawują oraz uczestniczą w liturgii nowego święta. Oficjum cysterskie należy do najstarszych. W pierwszych latach ustanowienia święta służyli mu najprawdopodobniej tekstami ułożonymi przez Jana, kapelana klasztoru Mont Cornillon. W krótkim czasie skomponowano własne, o charakterze biblijnym, w którym znajduje się aż siedem responsoriów, występujących w oficjum rzymskim C. Chodzi o responsoria 1, 2, 4, 5, 6, 7 i 8, które w układzie rzymskim występują jako 1, 2, 3, 7, 8, 4 i 5. Obserwuje się jednak pewne rozbieżności tekstowe, przede wszystkim w wersetach. Zachodzi także zjawisko odwrotne - w responsorium 2 zgadza się z rzymskim tekst wersetu, różni się natomiast tekst responsorium. W oficjum rzymskim nie występują:

R. 3 *Melchisedech vero rex Salem*

R. 9 *Unus panis et unum corpus*

R. 10 *Angelorum esca*

R. 11 *Vidit regina Saba*

R. 12 *Gaudeamus et exultemus*

Responsorium 3 notuje oficjum ze Strahov i *Cantatorium* dominikańskie z Marienthal, a 9 rzymskie A oraz rękopis z Marienthal. W oficjum cysterskim występują nadto hymny znane już w przekazie strahovskim, chociaż z pewnymi zmianami: *Pangue lingua* związane było z nieszporami, *Sacris sollempniis* z tercją, a *Verbum supernum* zostało podzielone — cztery pierwsze zwrotki śpiewano w matutinum, pięć następnych w laudes. Należy zasygnalizować, że *Verbum supernum* posiada w rękopisach cysterskich 9 strof, zamiast 6 dzisiejszych. Hymny te wykonywano u cystersów już w 1252 r.

6. Rękopis ms. 1143 (Bibl. Nat. Paryż)

Ostatni manuskrypt należy do najciekawszych nie tylko dla historyków liturgii, lecz także dla muzykologów, gdyż oprócz najstarszego i kompletnego przekazu oficjum rzymskiego oznaczonego w związku z omawianiem kodeksu ms. 755 literą C i przypisywanego św. Tomaszowi, skryptor zanotował na marginesach kart informacje o pochodzeniu melodii, jakie zastosowano do omawianego tekstu. Manuskrypt pochodzi najprawdopodobniej z ostatnich lat XIII w., a został sporządzony przypuszczalnie na terenie południowej Francji. Teksty oficjum poprzedza następująca nota: *Officium novae solempnitatis Corporis Domini Jesu Christi singulis annis feria quinta post octavam Pentecostes*. Ze względu na duże znaczenie informacji marginesowych, podajemy je w całości:

In primis vespis

Ant. <i>Sacerdos</i>	—	<i>cantus contra</i>	<i>Gloria tibi, Trinitas (de Trinitate)</i>
„ <i>Miserator</i>	—	„	„ <i>Totus orbis (de s. Thoma)</i>
„ <i>Calicem salutaris</i>	—	„	„ <i>Pudere bono (de s. Nicolao)</i>
„ <i>Sicut novellae</i>	—	„	„ <i>Iuste et sancte vivendo (de s. Nicolao)</i>
„ <i>Qui pacem</i>	—	„	„ <i>Innocenter puerilia (de s. Nicolao)</i>

Capitulum — Dominus Jesus

<i>Responsorium Homo quidam</i>	—	<i>cantus contra</i>	<i>Virgo flagellatur (de s. Catharina)</i>
<i>Hymnus Pange lingua</i>	—	„ „	<i>Pange lingua... certaminis (in Passione Domini)</i>
<i>Ad Magn. O quam suavis</i>	—	„ „	<i>O Christi pietas (de s. Nicolao)</i>

Ad Matutinas (!)

<i>Invitatorium Christum regem</i>	„	„	<i>Christum regem regum (de s. Andrea)</i>
<i>Hymnus Sacris solemnibus</i>	—	„ „	<i>Sanctorum meritis (brak noty)</i>

In I Nocturno

<i>Ant. Fructum salutiferum</i>	—	<i>cantus contra</i>	<i>Granum cadens (de s. Thoma)</i>
„ <i>A fructu frumenti</i>	—	„ „	<i>Novus homo (de s. Thoma)</i>
„ <i>Communione calicis</i>	—	„ „	<i>Crescente aetate (de s. Bernardo)</i>

Lectio I Immensa divinae

<i>R. Immolabit haedum</i>	—	„ „	<i>Te sanctum dominum (de Angelis)</i>
----------------------------	---	-----	--

II Manducatur itaque

<i>R. Comeditis carnes</i>	—	„ „	<i>Stirps Iesse (de s. Maria)</i>
----------------------------	---	-----	-----------------------------------

III Convenit itaque

<i>R. Respexit Elias</i>	—	„ „	<i>Videte miraculum (de s. Maria)</i>
--------------------------	---	-----	---------------------------------------

In II Nocturno

<i>Ant. Memor sit Dominus</i>	—	„ „	<i>In caelis gaudent virgines (brak noty)</i>
„ <i>Paratur nobis</i>	—	„ „	<i>Sanguis sanctorum martyrum (brak noty)</i>
„ <i>In voce exultationis</i>	—	„ „	<i>O quam gloriosum (de Omnibus Sanctis)</i>

Lectio IV Huius sacramenti figura

<i>R. Panis quem ego dabo</i>	„	„	<i>Deus, qui sedes super thronos (de quadam (!) Dominica)</i>
-------------------------------	---	---	---

V Forte dicis

<i>R. Cenantibus illis</i>	—	„ „	<i>Qui cum audisset (de s. Nicolao)</i>
----------------------------	---	-----	---

VI Marath fluvius

<i>R. Accepit Jesus</i>	—	„ „	<i>Virtute multa (de s. Bernardo)</i>
-------------------------	---	-----	---------------------------------------

In III Nocturno

<i>Ant. Introibo ad altare</i>	—	„ „	<i>Ascendo ad Patrem (de Ascensione)</i>
--------------------------------	---	-----	--

Ant. <i>Cibavit nos</i>	—	cantus contra	<i>O per omnia laudabilem virum</i> (de s. Nicolao)
„ <i>Ex altari tuo</i>	—	„ „	<i>Gloriam mundi</i> (de s. Nicolao)
Lectio VII <i>Cum enim cibo et potu</i>			
R. <i>Qui manducat meam carnem</i>	„	„	<i>Felix vitis</i> (de s. Dominico)
VIII <i>Denique iam exponit</i>			
R. <i>Misit me pater vivens</i>	—	„ „	<i>Verbum caro factum est</i> (de Circumcisione)

IX *Sicut me misit*

R. <i>Unus panis et unum corpus</i>	—	„ „	<i>Ex eius tcm̄ta</i> (de s. Nicolao)
-------------------------------------	---	-----	---------------------------------------

In Laudibus

Ant. <i>Sapientia</i>	—	„ „	<i>Adest dies</i> (de s. Dominico)
„ <i>Angelorum esca</i>	—	„ „	<i>Pauper esca</i> (de s. Dominico)
„ <i>Pinguis est panis</i>	—	„ „	<i>Scala caelo</i> (de s. Dominico)
„ <i>Sacerdotes sancti</i>	—	„ „	<i>Ingressus angelus</i> (de Annuntiatione BMV)
„ <i>Vincenti dabo</i>	—	„ „	<i>Ex quo omnia</i> (de Trinitate)
Hymnus <i>Verbum supernum</i>	—	„ „	<i>Aeterne rex altissime</i> (de Ascensione)
Ant. ad Bened. <i>Ego sum panis</i>	—	„ „	<i>Pax aeterna</i> (de Dedicatione)

Ad Vesperas

Ant. ad Magn. <i>O sacrum convivium</i>	—	„ „	<i>Benedictus Dominus Deus patris nostri</i> (de s. Bernardo)
---	---	-----	---

Ad missam officium

<i>Cibavit eos</i>			brak wzmianki
<i>Graduale Oculi omnium</i>			„ „
<i>Alleluia Caro mea</i>	—	cantus contra	<i>Nativitas gloriosae</i> (de s. Maria)
<i>Prosa Lauda Sion</i>	—	„ „	<i>Laudes crucis attolamus</i> (de s. Cruce)
<i>Offertorium Sacerdotes</i>	—	„ „	<i>Confirma hoc Deus</i> (de Sancto Spiritu)
<i>Communio Quotiescumque</i>	—	„ „	<i>Factus est repente</i> (de Sancto Spiritu)

Próba rozwiązania zagadnienia

Analiza dokumentów oraz komparatystyka źródeł liturgicznych skłaniają do zajęcia stanowiska przynajmniej częściowo odmiennego od tradycyjnego. Liturgia brewiarzowa i mszalna o Bożym Ciele rozpoczęła się w Liège, najprawdopodobniej śpiewem oficjum *Animarum cibus* — kapelana Mont Cornillon Jana. J. Cottiaux jest przekonany, że jego kompozycja dokonała się

w latach 1232—1246¹⁸. Od 1247 r. oficjum wykonuje się w cysterskim klasztorze w Villers oraz w dominikańskim konwencie w Liège. Uzasadnienie źródłowe posiada także informacja, że w listopadzie 1251 r. rozpoczynają jego śpiew jak również uroczystą mszę, kanonicy przy kościele St. Martin. W krótkim czasie powstaje szereg różnych tekstów liturgicznych. Własne oficjum tworzą pierwsi propagatorzy nowego święta — cystersi. Włączyli do niego czytanie *Immensa divinae largitatis*, które w dzisiejszych brewiarzach nazwane jest *Sermo sancti Thomae Aquinatis*. W oficjum cysterskim występowało ponadto siedem responsoriów przyjętych później przez rzymskie C. Praktykę liturgiczną Wiecznego Miasta charakteryzuje różnaitość oficjów. Legendarz ms. 755 przekazał:

1. oficjum, w którym zastosowano czytanie *Immensa divinae largitatis*,
2. z czytaniem *Dominus Jesus ad invisibilia*,
3. oficjum, będące wynikiem połączenia dwóch poprzednich, które przetrwało do reformy Piusa V — w jej wyniku nokturn I otrzymał czytania z pierwszego listu św. Pawła do Koryntian 11, 20—32, drugi *Sermo* św. Tomasza *Immensa divinae largitatis*, trzeci zachował homilię św. Augustyna *Cum cibo et potu*. Usunięte zostały więc czytania oficjum 2.

Pełne oficjum przekazał brewiarz norbertański ze Strahov. Lekcje jego są identyczne z rzymskim 2, natomiast trzy responsoria, hymny i oracje wspólne są z rzymskim 3. Oficjum składa się nadto z czterech nokturnów po trzy lekcje. Zanotowane zostało ono także w brewiarzu benedyktyńskim z Montier-la-Celle, jednak, zgodnie z wymogami rytu monastycznego, zmianie uległ tutaj podział — oficjum dzieli się na trzy nokturny po cztery czytania. Drugie oficjum w tym brewiarzu jest identyczne z rzymskim 3. Wszystkie teksty interesującego nas oficjum przekazał pierwszy raz szczególnie cenny ms. 1143. Oprócz tekstu manuskrypt zawiera bowiem noty, dotyczące proveniencji poszczególnych melodii, wykorzystanych w procesie adaptacyjnym. Należy wreszcie przypomnieć, że sześć responsoriów z oficjum przyjętego przez dominikańskie *Cantatorium* z Marienthal wspólne jest z rzymskim 3. Kodeks ten przekazał nadto najstarszy zapis graduahu i wiersza allelujatycznego ze mszy *Cibavit eos*.

Omówione źródła wykazują, że oficjum rzymskie C przypisane później św. Tomaszowi z Akwinu, nie jest homogeniczne, lecz powstało z tekstów innych. Pierwszy i trzeci nokturn przejęty został z rzymskiego oficjum, starszego, występującego w ms. 755 jako forma 1. Drugi nokturn zapożyczono z oficjum występującego w ms. 755 jako 2. Jeszcze bardziej skomplikowana sytuacja panuje w doborze responsoriów i wersetów. Badania G. Morina wykazały, że siedem responsoriów cysterskich, chociaż z innymi wariantami tekstowymi, weszło w skład tzw. oficjum Tomaszowego. Znajdują się w tym ostatnim także trzy responsoria z zapisu norbertańskiego ze Strahov. Z praktyki cysterskiej i strahovskiej przeszły do rzymskiego także hymny, a z premonstratskiego nadto oracje. Należy zasygnalizować, że mszał papieski

¹⁸ *L'Office liégeois de la Fete-Dieu*, Revue d'histoire ecclésiastique 58 (1963) 429.

z 1280 r. (Bibl. Munic. Avignon ms. 100) posługiwał się jeszcze innymi od przyjętych przez oficjum modlitwami. Jesteśmy wreszcie świadomi, że nie skomponowano dla oficjum nowych melodii, lecz przyjęto i adaptowano dla nowych tekstów melodie znane. Ms. 1143 wskazał szczegółowo ich źródło. Kompilowane w ten sposób oficjum otrzymało swoją ostateczną formę przy końcu w. XIII.

Badania rękopisów liturgicznych przeczą więc oryginalności oficjum i tradycyjnemu tezie o autorstwie Tomaszowym. Stanowisko takie potwierdzają również wspomniane już dokumenty. Przypomnijmy jeszcze raz pokrótce fakty. W 1246 r. ogłoszona zostaje w Liège uroczystość Bożego Ciała. W 1252 r. święto obowiązuje na terenie Germanii. W 1264 r. papież Urban IV rozciąga je na cały Kościół. Wreszcie Klemens V w 1311 r. i Jan XXII w 1317 r. restytuują postanowienia bulii *Transiturus*. Od 1318—22 r. dominikańskie kapituły generalne poszukują jednego oficjum, które możnaby nałożyć na cały zakon. Zagadnienie można było rozwiązać przez zachowanie jednego z istniejących lub napisanie nowego. Druga ewentualność odpadła. W 1323 r. kapituła generalna w Barcelonie przyjmuje dla liturgii zakonnej oficjum rzymskie z tego względu, że panuje opinia (*ut aseritur*), iż jego autorem jest św. Tomasz z Akwinu. Milczenie poprzednich kapituł zastanawia. Oficjum było już znane i gdyby zakon wiedział, a wiedzieć powinien, że jego autorem jest św. Tomasz, przyjąłby je od samego początku. Odnośnie autorstwa Tomaszowego panuje przez długie lata milczenie. Najstarszy biograf św. Tomasza P. Calo o twórczości oficjum nie wspomina. Brak o nim wzmianki również w aktach procesu kanonizacyjnego. Oficjum nie figuruje w kolejnych rejestrach dzieł Doktora Anielskiego. Za autorstwem Akwinaty przemawia jeden i to poważny argument historyczny — Tomasz z Lucca. Pomimo poważnej rangi naukowej, jaką cieszy się jego *Historia ecclesiastica*, informacja nie odpowiada jednak rzeczywistości. Autor zanotował, że św. Tomasz sporządził całe oficjum, dzienne i nocne, mszalne i brewiarzowe, wszystko cokolwiek w uroczystość Bożego Ciała śpiewa się. W świetle przeprowadzonych analiz i porównań wynika, że tzw. oficjum Tomaszowe jest utworem heterogenicznym, że składają się na niego teksty oraz melodie znane już poprzednio w praktyce liturgicznej. Wyjaśnienie informacji Tolomeusza poszło jeszcze w innym kierunku — anonimowy autor podpisany monogramem N. C., uznał omawiany tekst za późniejszą interpolację¹⁹.

Jeśli udział Akwinaty w sporządzeniu oficjum *Sacerdos in aeternum* byłby faktem historycznym, to rola jego ograniczała się przede wszystkim do procesu kompilacyjnego, zarówno w wypadku przyjęcia rzymskiego wariantu A jak i C. Wydaje się jednak, że tradycja o autorstwie św. Tomasza nie posiada uzasadnienia historycznego. Przyjęcie jej pomogło ujednolicić liturgii tej uroczystości, którą z takimi trudnościami wprowadzono do praktyki kościelnej. Autorytet Doktora Anielskiego, jego kanonizacja w dniu 18 lipca 1323 r. stanowiły dla realizacji takiego celu najlepszą gwarancję.

¹⁹ N. C., *De B. Julianna Cornelionensi*, *Analecta Augustiana* 6(1915—16) 358—384.

CORPUS CHRISTI OFFICE FROM THE HISTORICAL AND CRITICAL POINT OF VIEW

The Corpus Christi office, both breviary and missal, occurs in manuscripts since the end of the 13th century. The Dominican general chapter declared in Barcelona in the year 1323 that St. Thomas Aquinas was the author of the mentioned office. This opinion was vivid till the mid of the 20th century. However, the present researches prove that the contents of the liturgical books and the known documents concerning St. Thomas contradict the traditional thesis. The breviary office is not a homogenous composition, but derived from the other texts earlier known in Rome and in Cistercian and Premonstratensian office practice. The oldest St. Thomas biography, prepared by P. Calo, does not mention his authorship. The same is true as concerns the canonization process acts in Naples (1319) and Fossa Nuova (1321). There is also no mention about Corpus Christi office in St. Thomas *Opera Omnia* list made out by Bartholomeo from Capua. Tolomeus from Lucca in his *Historia Ecclesiastica Nova* mentions in the year 1317 the share of the Angelic Doctor in the origin of the office. However, in the light of the manuscript investigations this information is unsound. It may well be that it belongs to the posterior interpolations. Melodies applied to the breviary and Mass text are not original. The manuscript 1143 from the National Library in Paris forwarded information pointing the exact place where they were borrowed from. St. Thomas share might be only limited to the compilative work. Presumably, the purpose to ascribe him the authorship was to make uniform the liturgical practice. His authority was the best guarantee to carry out such tendencies.